



Гійом Левассер де Боплан.  
План фортеці Кодак. XVII ст.

## ЗА ВІРУ Й ВОЛЮ!

### Козацько-селянські повстання у 20—30-х роках XVII ст. Історія України. 8-й клас

Протягом 1620—1630-х рр. в Україні відбулася низка повстань козаків, до яких приєдналися й селяни. Якими були їхні причини та яку мету ставили повстанці? Чим уславилися очільники повстань? Якими були наслідки збройного опору українців?

#### Тема. Козацько-селянські повстання у 20—30-х роках XVII ст.

##### Мета:

- розкрити передумови та причини розгортання національно-визвольної боротьби українського народу упродовж 20—30-х рр. XVII ст.;
- схарактеризувати перебіг козацько-селянських повстань;
- сформувати уявлення про ватажків повстанців М. Жмайла, М. Дорошенка, Т. Трясила, І. Сулиму, Я. Остряницю, Д. Гуню, П. Павлюка;
- пояснити причини поразок, наслідки та історичне значення національно-визвольної боротьби українського народу 20—30-х рр. XVII ст.;
- закріпити вміння аналізувати історичні джерела, працювати з історичними поняттями та термінами, складати конспект; працювати з історичним атласом, хронологічною та тематичною таблицями;
- виховувати національну самосвідомість, толерантне ставлення до думки іншого, активну громадянську позицію, шанобливе ставлення до пам'яток історичного минулого.

**Тип уроку:** комбінований урок.

**Обладнання:** підручник, карта, роздатковий матеріал.

##### Основні дати та події:

- 1625 р. — виступ гетьмана М. Жмайла проти польської влади;
- 1630 р. — повстання під проводом Т. Федорівича (Трясила);
- 1635 р. — зруйнування Кодацької фортеці І. Сулимою;

- 1637—1638 рр. — козацьке повстання під проводом П. Бута, Я. Остряниці й Д. Гуні;
- 1638 р. — прийняття «Ординації Війська Запорозького».

**Міжпредметні зв'язки:** 8-й клас. Українська література. Розділ: Українські народні думи.

##### Результати навчально-пізнавальної діяльності

**Учень/учениця:**

**Знаю:** час набуття чинності «Ординації Війська Запорозького»;

**Розумію:** причини козацьких воєн (повстань);  
**Умію:** визначити причини та наслідки козацько-селянських повстань 1620—1630-х років.

#### Перебіг уроку

##### I. Організаційний етап

##### II. Перевірка домашнього завдання Фронтальне опитування

- Якою була релігійна ситуація в Україні після Берестейської церковної унії 1596 р.?
- Яку роль у національно-культурному житті України відіграв митрополит Йов Борецький?
- Яке значення мали церковні реформи митрополита П. Могили?
- У чому полягає роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного в національно-культурному житті України першої чверті XVII ст.?



— У чому спільність та відмінність поглядів Й. Борецького та П. Могили на роль церкви й освіти?

— Розкрийте зміст та наслідки церковних реформ в УГКЦ митрополита Й. Рутського

### Робота з таблицею

**Учитель.** Заповніть порівняльну таблицю 1.

Таблиця 1

### Церковні реформи митрополитів П. Могили та Й. Рутського

Запитання	Церковні реформи	
	Митрополита П. Могили	Митрополита Й. Рутського
Заходи		
Наслідки		
Спільне		
Відмінне		

### Вправа «Мікрофон»

**Учитель.** Визначте спільне та відмінне в церковних реформах, проведених у православної та греко-католицькій церквах.

### III. Актуалізація опорних знань та мотивація навчальної діяльності учнів

#### Бесіда

— Упродовж кінця XV ст. — XVI ст. в Україні сформувалася нова соціальна верства — козацтво. Яку політику проводив польський уряд щодо козацтва? (Польський уряд прагнув використати козацтво для вирішення основних проблем, зокрема захисту кордонів Речі Посполитої від турецько-татарської агресії. Тому 1572 р. козацькою реформою короля Сигізмунда II Августа було запроваджено перший реєстр, за яким козаків приймали на державну службу).

— Чому польський уряд змінив свою політику щодо козацтва? (Польський уряд змінив свою політику щодо козацтва в умовах наростання явища покозачення та розгортання козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст.).

— Пригадайте причини козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст. (Причинами, що провокували козацькі повстання в 90-х рр. XVI ст. були національно-релігійні, соціально-економічні та суспільно-політичні протиріччя).

— Пригадайте події, що стали приводами до козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст. (Приводами до козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст. були поземельні конфлікти між К. Косинським та Я. Острозьким, між родиною Наливайка та Калиновським).

**Учитель.** Ми з'ясуємо передумови, причини, приводи та результати, історичне значення козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст., визначивши їхнє місце в національно-визвольній боротьбі українського народу.

### IV. Вивчення нового матеріалу

#### План

1. Передумови, причини козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.

2. Козацько-селянські повстання:

2.1. Повстання 1625 р. Гетьман Марко Жмайло.

2.2. Козацько-селянське повстання 1630 р. Гетьман Тарас Трясило.

2.3. Повстання Івана Сулими.

2.4. Козацько-селянське повстання 1637—1638-х років.

2.5. Опришківство.

3. Козацько-селянські повстання: причини по-разок, наслідки та історичне значення.

1. Передумови, причини козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.

#### Повідомлення учителя

**Методичний коментар.** За повідомленням учителя та під його керівництвом учні складають таблицю 2 на с. 12.

20—30-х рр. XVII ст. відзначені новим етапом наростання національно-визвольної боротьби українського народу, яка виявилася в новій хвилі козацько-селянських повстань, передумовами яких були:

— незадоволення козацтва, становище якого ускладнювалося тим, що після Хотинської війни польський уряд не виконав своїх обіцянок, не виплатив козакам платню, зменшив козацький реєстр;

— прагнення польського уряду перетворити козаків, що поповнили лави «випищиків», тобто яких не було в реєстрі, на залежних селян. Так, у королівській інструкції на місцеві сеймики (1625) стверджувалось, що козаки «зреклися підданства»: «своєволя бере гору й так заповзято, що й самим нам тяжко, і із сильними сусідами нас розсварює, забувши зовсім віру й підданство, вони уладили собі окрему державу — наступають на життя й майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських вся управа, уся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють»;

— свавільними діями козаків, які не підкорилися польському уряду, продовжували здійснювати самочинні походи проти Османської імперії, що змушувало султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили. А це, своєю чергою, ускладнювало геополітичне становище Речі



Посполитої, оскільки Польща та Османська імперія підписали перемир'я, а козаки вважали це за образу, яку завдав їм король після Хотинської війни, тому відповідали: «Мир укладав король, а не ми!»;

— козацтво виступало за розширення своїх прав та привілеїв. Послідовники політики гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного вважали, що необхідно йти на певні поступки Польщі аби зберегти права й вольності козацтва. Зі свого боку рядові козаки вимагали рішучих дій, вважаючи, що поліпшити своє становище можливо лише зі зброєю в руках.

Отже, незадоволення козацтва своїм становищем у Речі Посполитій, політика польського уряду щодо обмеження прав та привілеїв козацтва стали передумовами нового етапу наростання національно-визвольної боротьби українського народу у 20—30-х рр. XVII ст.

Таблиця 2

**Передумови козацько-селянських повстань 20—30-х XVII ст.**

Передумови	
— незадоволення козацтва своїм становищем	— не виконано обіцянок, не виплачено козакам платню
— прагнення польського уряду підпорядкувати своїй владі козацтво	— зменшено реєстр; прагнення польського уряду «випищиків» перетворити на залежних селян
— свавільні дії козаків, що ускладнювали геополітичне становище Речі Посполитої	— постійна загроза козацьких нападів на володіння султана
— козацтво виступало за розширення своїх прав та привілеїв	— козаки вимагали збільшення реєстру

**Робота зі схемою**

**Учитель.** Розгляньте *схему*. Визначте основні причини повстань. Занотуйте *схему* в зошитах.

**2. Козацько-селянські повстання**

**2.1. Повстання 1625 р. Гетьман Марко Жмайло**

**Повідомлення учителя**

*Методичний коментар.* За повідомленням учителя учні складають план розповіді.

У цей період козацтво й уся Україна перебували на межі війни з Польщею. Козаки висунули перед польським урядом низку вимог, від яких не хотіли відступати, але поляки не збиралися їх виконувати. Приміром, як король і сейм могли погодитися, скажімо, на скасування унії та поширення по всій Україні православ'я? А ще козаки вимагали узаконити їхнє, козацьке, судочинство, тобто за певні провини козаків мали судити козацькі суди за козацькими звичаями, а не суди польські. Глибоке політичне підґрунтя мала й вимога про те, щоб із території Київського воеводства було виведено всі польські війська, а їхнє місце посіли гарнізони українських козаків.

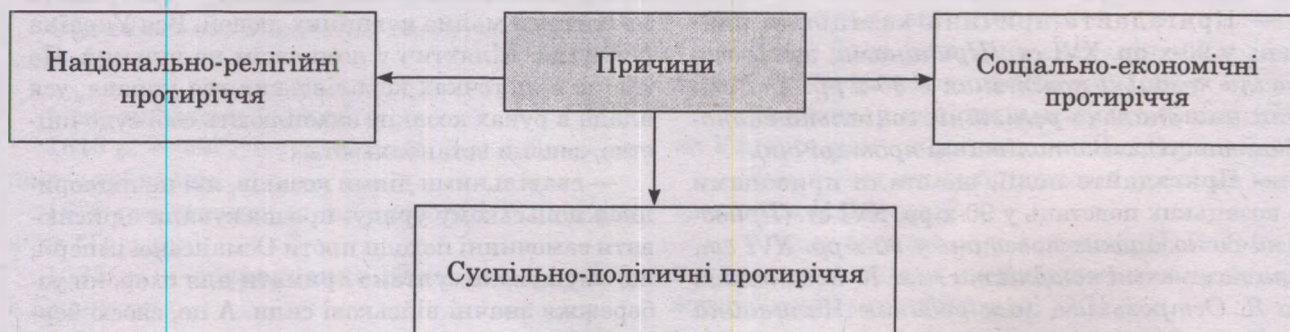
Напружені взаємини між урядом і козаками не могли довго тривати. Король наказав головнокомандуючому польськими військами Станіславу Конецпольському пройти з вогнем та мечем по українських землях і примусити козаків підкорятися польським законам. Як у будь-якого з військових, у Конецпольського був сильний аргумент — близько 30 тисяч солдатів.

У 1625 р. польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Конецпольським вирушило на приборкання козаків. 11 жовтня 1625 р. Конецпольський підійшов до Канева, де стояла козацька залога з 3 тис. вояків. Козаки вислали посланців, які пообіцяли польному гетьманові піти на переговори, але після приходу із Січі Жмайла зі старшиною.

Тим часом козаки непомітно покинули Канів і почали відступ табором у напрямку Черкас, де стояло ще 2 тис. їхніх товаришів. Конецпольський спробував розбити ворога по

*Схема*

**Причини козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.**





частинах, виславши проти козаків, які відступали, кінний авангард, який пошарпав їх, хоч і не зміг розбити. Окремі козацькі загони, уникаючи великих боїв, відступали на Низ, звідки їм на допомогу йшли основні сили Марка Жмайла.

Досить своєрідна війна, у якій бої чергувалися з переговорами, веденими здебільшого для того, щоб виграти час, тривала до підходу в урочище Таборище на березі річки Цибульник головних сил козаків і коронного війська. Фактично козаки отримали шанс узяти ініціативу у свої руки, домігшись гідного миру через переговори в результаті військової перемоги.

Сторони знову спробували домовитись, але вимоги Конецпольського були надто важкими для козаків. Тому на вимоги поляків Жмайло та його полковники обережно відмовили. Конецпольський та польські воєначальники сприйняли це як привід до початку «справжньої» війни. 19 жовтня Конецпольський наказав готуватися до штурму козацького табору, для чого жовніри почали готувати батареї важких гармат, в'язати спеціальні облогові коші (тури), фашини та будувати «гуляй-города». Ці приготування вплинули на козаків: вони зробили кілька вилазок, аби захопити ворожі гармати, проте успіху не мали.

Жмайло як досвідчений полководець зрозумів, що немає сенсу чекати на повторення Солониці — він пішов на прорив на південь, що може свідчити про усвідомлення ним неможливості розгрому коронного війська у відкритому бою. Козаки розклали багаття в таборі, удавши, що їхнє військо досі тут, і непомітно вислизнули з нього. Розуміючи неминучість переслідування, Жмайло залишив на шляху відступу цілих три загони, які мали затримати кінноту Конецпольського, обравши для засідок густі зарослі лоз та береги річок і Курукового озера. Усі три загони загинули, але добре знекровили ворожу кінноту, яка була змушена надовго затриматись. Зрештою подолати козацькі ар'єргарди змогла лише наймана німецька піхота.

Тим часом поблизу Курукового озера посеред решток давніх укріплень Жмайло зміцнював новий табір. Удень 21 жовтня на обрії з'явилась втомлена від переходів і боїв кіннота Конецпольського, яка спробувала прорвати козацький табір. Запорожці вогнем із гармат і рушниць відбили атаку коронної кавалерії та загонів українських князів, завдавши супротивникам значних втрат.

Другу атаку того самого дня проведено вже після прибуття Конецпольського з піхотою й артилерією — але ні артобстріл, ні участь у бою самого польського головнокомандувача не допомогли прорвати табір козаків Жмайла. Невідомо, чи бій ушух сам, чи козаки дійсно попросили миру. Головне, що кампанія так і не дійшла до своєї логічної військової розв'язки.

Обидві сторони зазнали великих людських втрат. Обом сторонам було що втрачати: козаки боялись повторення нової Солониці, Конецпольський — підходу до Жмайла запорозьких підкріплень. Зрештою справу вирішив не бій, а суперечності серед козаків. Помірковані запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками. Польські комісари й козацька старшина підписали так звану Куруківську угоду.

Куруківська угода 1625 р. між козаками та польським урядом задовольняла інтереси лише заможного козацтва.

Так, згідно з нею козацький реєстр налічував 6 тис. осіб, інші повинні були повернутися до своїх колишніх панів, а таких було майже 40 тис. Старшині та реєстровцям визначали платню з королівської казни. Реєстровці обирали свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король.

Жити реєстровці могли тільки на державних землях («королівщинах»); було створено 6 козацьких полків — Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський.

Отже, результатом повстання стала Куруківська угода, яка задовольняла інтереси лише заможного козацтва, не розв'язавши основні суперечності між козацтвом і польським урядом, що неминуче мало призвести до нового конфлікту.

### *Робота з картою*

*Учитель.* Покажіть на карті основні райони, охоплені повстанням М. Жмайла.

## **2.2. Козацько-селянське повстання 1630 р. Гетьман Тарас Трясило**

### *Повідомлення учителя*

У 20—30-ті роки XVII ст. національно-визвольний рух перемістився на Лівобережну Україну.

Суперечності між реєстровими козаками й запорожцями призвели до того, що вони почали обирати собі окремих гетьманів. Так, у 1629 р.



запорожці обрали гетьманом досвідченого й відомого успішними морськими походами Тараса Федоровича (Трясила). А вже 1630 р. він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися й реєстрові козаки.

Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся й Запорожжя. Повстанці нападали на маєтки шляхти, убивали власників, управителів, орендарів, шинкарів. Головні бої відбулися під Переяславом. У великому бою 15 травня 1630 р., названому пізніше «Тарасовою ніччю», коли поляки святкували Свято Тіла і Крові Христових, козаки таємно вислали частину піхоти навколо польського стану та зненацька вдарили з обох боків. Козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конецпольського, який змушений був піти на переговори.

Отже, результатом козацько-селянського повстання стала поразка польських військ та укладання Переяславської угоди, за якою козацький реєстр збільшено до 8 тис. осіб. Але суперечності між реєстровцями й запорожцями та польською владою не вщухали, що згодом переросте в нове повстання.

#### **Завдання та запитання**

- Запишіть до зошитів дату повстання.
- Покажіть на карті територію, яку охопило повстання та основні битви.
- Яку угоду було підписано після перемоги козаків у битві під Переяславом?
- Який результат повстання під проводом Трясила?

#### **Робота з джерелом (додаток 1 на с. 19)**

**Учитель.** Отже, завдяки героїчній битві козаків вдалось завдати значних втрат добре озброєній польсько-шляхетській армії. Було знищено так звану золоту роту, яка складалася з родовитих шляхтичів.

#### **Виступ учня з повідомленням**

**Учитель.** Королем Владиславом IV Вазою було видано державно-політичний акт — «Пункти заспокоєння православних», який затверджено сеймом у січні 1633 р., що узаконував існування православної церкви в Україні.

Його ухвалення було зумовлене тим, що в 1632 р. помер король Сигізмунд III, а козаки спробували домогтися участі своїх представників у сеймі, на якому обирали нового короля,

хоча їх туди не допустили. Вони вимагали скасування реєстру, щоб урівняти всіх козаків, повернути права й майно православної церкві. На сеймі православних підтримав литовський магнат Криштоф Радзивілл.

Незважаючи на бурхливий протест католиків, новообраний король Владислав IV пішов на поступки. Так, православна церква відновила права на відправлення богослужіння за своїм обрядом, володіння церквами й монастирями, друкарнями, школами, існування братств та обрання свого митрополита.

Поступки короля були зумовлені як надалою колись козаками допомогою королеви Владиславу в його боротьбі за престол московського царя, так і необхідністю не ускладнювати відносини з козаками в умовах польсько-московської війни, яка вже почалася. Однак ці «пункти заспокоєння» не принесли спокою, бо польські магнати й шляхта перешкоджали їх реалізації.

### **2.3. Повстання Івана Сулими**

#### **Повідомлення учителя**

Щоб перетнути втікачам шлях на Запорожжя й приборкати козаків, коронний гетьман С. Конецпольський пропонував урядові збудувати на Дніпрі біля гирла р. Самари фортецю. У ній передбачали утримувати сильний польський гарнізон, який зміг би придушувати будь-яке повстання, оскільки всі вони починалися із Запорожжя.

Спорудженням фортеці Кодак керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував на польській службі. Місце для спорудження замку інженер де Боплан вибрав дуже зручне — на правому високому березі Дніпра, де річка звертає на південний захід і сильно звужується. Так, проплисти непоміченим зі стін фортеці повз неї було практично неможливо. Також радіус огляду із замкових веж давав змогу контролювати гирло річки Самари, де в довколишніх лісах козаки брали де-рево для своїх чайок.

Кодак належав до так званої старонідерландської системи фортець. Він мав вигляд правильного чотирикутника з бастіонами, що виступали. На той час це був невеликий земляний форт, оточений ровом і валом із двома напівбастіонами з півдня. Здавалося, фортеця була неприступною: навколо неї глибокі рови, за ними височенні земляні вали, а на них — дубова засіка з вікнами й бійницями для гармат і рушниць.



Брама в Кодаку була міцна, кована залізом, обабіч неї стояли дві вежі. Зі сходу й півдня фортецю захищали Дніпрові кручі, з півночі — глибокі байраки, із заходу лежав рівний степ, і тому тут були найміцніші укріплення. Матеріалом для побудови були земля та дерево. Рови прикривав частокіл.

На валах встановили гармати, які прострілювали Дніпро, що в цьому місці звужується. З двох сторін (південної та східної) підходи до стін Кодака прикривали стрімкі скелі, які спускалися прямо до дніпровської води. З півночі простягався величезний природний яр, і тільки західний напрямок залишався придатним для штурму, але там Боплан розпорядився викопати глибокі рови й насипати високі земляні вали, укріплені дерев'яними засіками. Через глибокий пристінний рів було перекинуто єдиний міст, що з'єднував ворота замку з навколишнім світом.

У липні 1635 р. фортецю було збудовано. На побудову сейм асигнував 100 тисяч польських злотих. Залога фортеці складалася з 200 німецьких найманців-драгунів на чолі з французьким офіцером Жаном Маріоном.

Запорожці вбачали в будівництві фортеці небезпеку для себе. У її околицях забороняли рибалити та полювати. Існує переказ, нібито С. Конецпольський, ідучи оглядати фортецю, глузливо говорив козакам, що тепер їхній вольниць настав кінець.

Тоді присутній на оглядинах сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький засміявся. «Ти чому смієшся?» — запитав гнівно Конецпольський. «Тому, ясновельможний гетьмане, — відповів Хмельницький, — що маю думку: все те, що людина може збудувати, вона може й зруйнувати».

Отже, будівництво польської фортеці Кодак мало такі наслідки. Зведення фортеці нашкодило запорізьким козакам: стало неможливим річкове сполучення із Січчю, адже саме по Дніпру запорожці отримували з України велику частину необхідних їм товарів; польські патрулі регулярно затримували тих, хто йшов на Січ або повертався назад; крім того, було введено повну заборону на рибальство й полювання в околицях Кодака, найманці ловили порушників і приганяли їх у фортецю для ведення земляних робіт; запорожці не могли добувати такий рідкісний у степу ліс для будівельних потреб; і головне — на Січі з кожним днем дедалі сильніше відчувався

дефіцит продовольства, особливо хліба, що доставляли з України.

Блокада, влаштована запорожцям гарнізоном польської фортеці, могла в найближчій перспективі загрожувати справжнісіньким голодом серед низових козаків.

### **Робота з картою**

**Учитель.** Покажіть на карті місце розташування фортеці Кодак.

1635 р. з морського походу повернувся кошовий отаман І. Сулима. Скликана на Січі рада обрала його гетьманом. Козаки вирішили знищити фортецю Кодак.

Згадані події знайшли відображення в художній літературі, зокрема в оповіданні А. Кащенко «Над Кодацьким порогом».

### **Робота з уривком із художнього твору (додаток 2 на с. 20)**

**Учитель.** Хоча фортецю було зруйновано, гарнізон перебито, повстання під проводом Івана Сулими зазнало поразки, через зраду старшин, поляки відбудували її в 1639 р., а гарнізон збільшили втричі. Через 9 років після тривалої облоги фортецю взяли козаки Б. Хмельницького.

Залишки фортеці в селі Старі Кодаки неподалік від аеропорту м. Дніпра збереглися до наших днів. Узяття фортеці розпочало нове козацьке повстання, яке тривало недовго. Унаслідок зради реєстровців І. Сулиму та його прихильників схопили й відправили до Варшави. Там їх стратили.

### **Робота з історичним джерелом (додаток 4 на с. 21)**

#### **2.4. Козацько-селянське повстання 1637—1638-х років**

##### **Повідомлення учителя (з опорою на таблицю 3 на с. 16—17)**

Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради І. Сулими не домоглися собі привілеїв. Улітку 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну й Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці — Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яцько Острянин (Остряниця).

Таблиця 3

Дата	Подія	Зміст	Результат
16 грудня 1637 р.	Битва під селом Кумейки	На світанку 16 грудня повсталі на чолі з Павлом Павлюком та Карпом Скиданом, вишикувавши 6 лав, розгорнули наступ на позиції польсько-шляхетського війська. Але біля ворожого табору вони натрапили на непрохідне болото. Коли за наказом Павлюка повстанське військо відступило й опинилось на рівному місці, на нього зненацька напала польська кіннота. Повсталі встигли нашвидку оточити себе возами в 6 рядів, однак їм не вистачило часу збудувати укріплений табір. Тричі вони відбивали штурми польської кінноти. Тільки за 4-м разом одному з польських загонів вдалося вдертися в повстанський табір, підпалити вози із сіном і порохом. Увечері Павлюк і Скидан із невеликими силами відступили з табору на Чигирин, щоб зібрати підкріплення. Керівництво повстанським військом очолив Дмитро Гуня. Бій точився до пізньої ночі. На світанку Гуня вивів повстанців з оточення й відступив до Боровиці, де з'єднався із загоном Павлюка	
20 грудня 1637 року	Битва під Боровицею (біля Чигирини)	Польсько-шляхетське військо підійшло до Боровиці. Не маючи надії зломити опір повстанців силою зброї, Миколай Потоцький запропонував переговори. Павлюк та кілька інших ватажків, які вели перемовини з представником короля православним шляхтичем А. Киселем, повірили запевненням останнього, що король помилує їх у випадку добровільної здачі. Зимовий сейм 1638 року зневажив обіцянку короля та А. Киселя — ватажків було страчено (голови відрубали, потім наштрикнули на кілки) у Варшаві	
Квітень — травень, 1638 р.	Битва під Голтвою	Наприкінці березня 1638 року кілька загонів повсталих запорожців, очолюваних Яковом Острянином, Дмитром Гунею і Карпом Скиданом, вийшли із Січі й рушили на Київщину та Полтавщину. Повстанці рушили від м. Кременчук вгору по р. Псел (притока Дніпра) на містечка Омельник (нині село Кременчуцького району Полтавської області) і Говтва. Отаборившись тут у перших числах квітня, козаки обнесли містечко й замок валом; насипали ще один вал між річками; на могилі, що стояла перед валом, спорудили шанець. Командував коронним військом С. Потоцький підійшов під Говтву в 20-х числах квітня, 5 травня він здійснив невдалу спробу штурму: звівши земляний вал навпроти окопів повстанців, німецька наймана піхота та реєстрові козаки спробували оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але їх зупинив артилерійський вогонь. У цей час кількатисячний загін запорожців зайшов у тил польського війська та влаштував засіки, щоб позбавити маневреності ворожу кінноту. Коли вранці наступного дня штурм поновився, козаки вдарили з однієї із засік на німецьку найману піхоту і, оскільки польська кіннота не змогла вчасно підтримати її, а в німців до вечора скінчилися набої, винищили їх майже повністю. З іншої засіки козаки вдарили на коронне військо, що розпочало наступ на козацькі шанці. Ситуація для С. Потоцького склалася безвихідна, і він відступив від Говтви аж під Лубни (його втрати, за деякими підрахунками, становили понад 3,5 тис. вояків)	
Травень, 1638 р.	Битва під Лубнами	Після невдалих для повстанських загонів сутичок із поляками під містом Лубни та на річці Сліпорід основні сили повстанців, з якими були їхні сім'ї, відступили до Жовнина (нині с. Жовнине Чорнобаївського району Черкаської області), де почали будувати табір	



Дата	Подія	Зміст	Результат
13—14 червня, 1638 р.	Битва під Жовнином	<p>Позиції, зайняті Острянином під Жовнином, поблизу впадіння Сули в Дніпро, були невігідні. На світанку 13 червня, дочекавшись підходу інших частин, коронне військо Станіслава Потоцького та загони князя Яреми Вишневецького почали штурм повстанських позицій переважачими силами й прорвали в кількох місцях оборону, захопивши 8 гармат і багато пороху. Частина козаків полишила табір. Повстанці під керівництвом Кудри й Пешти замкнули табір і, оточивши польські кінні корогви, яким вдалося до нього прорватися, розпочали їхнє знищення. Однак Вишневецький почав штурмувати козацький табір, і лише на третій раз зміг, прорвавши табір, дати змогу своїм вийти з пастки. Ніч перервала битву. Обидві сторони зазнали значних втрат. Козаки зайняли виступ на березі Сули, який майже з усіх сторін омивала ріка. Стомлене військо всю ніч працювало над його укріпленням. З того боку, де не було ріки, було насипано вал. Поляки навпроти козацького валу насипали свій вал, під самим козацьким табором спорудили свої шанці, а наступного дня, 14 червня, розпочали обстріл козацького табору. Але Станіславу Потоцькому не вдалося зламати опір повстанців. На допомогу коронному військові під Жовнин вирушив із кіннотою польний гетьман Миколай Потоцький. 10 червня в Жовнині стало відомо про наближення ворожого підкріплення. Повстанці спочатку розпочали переговори про капітуляцію, але дізнавшись про наближення з-за Дніпра загону Скидана, перервали переговори. Скидану не вдалося прорватися до оточених товаришів. У запеклій битві він був розбитий і повернувся до Чигирина.</p> <p>В умовах безупинних приступів поляків у ніч з 21 на 22 червня козаки Гуни спорудили міст через Сулу й перейшли на два кілометри вниз, туди, де Сула впадає в Дніпро, і в урочищі Старець, над старим Дніпровим річищем, зайняли сильні позиції і там ще майже два місяці тримали оборону. 7 серпня козаки прийняли умови капітуляції, 9 серпня розійшлися. Гуня разом із тими, хто не мав наміру капітулювати, у ніч із 6 на 7 серпня разом з отаманом Філоненком пішли до Московії</p>	

**Учитель.** Зазнавши поразки під час повстання 1637—1638 рр. козаки, очолені Д. Гуною, визнали умови «Ординації Війська Запорозького».

Придушивши повстання, польський уряд, магнати, шляхта розпочали жорстокий терор на українських землях. Порятунком від цього фізичного винищення й сваволі народні маси знаходили на Запорозькій Січі, Слобожанщині й Дону.

Масові втечі й переселення козаків, міщан, селян непокоїли шляхетську Польщу, і вона вживала заходів для ліквідації цього явища.

*По-перше*, влітку 1639 р. поспіхом було відновлено Кодацьку фортецю й посилено гарнізон для того, щоб перепинити потік утікачів на Січ. На самій же Січі для контролю за діями запорозьців було поставлено гарнізон урядових військ.

*По-друге*, Польща вимагала від московського уряду видання українських переселенців зі Слобожанщини й Дону. Але повернути їх назад було неможливо. На нових місцях переселенці засновували слободи й міста та влаштовували на неосвоєній землі своє життя на козацький лад.

Десятилітній період після придушення козацько-селянських повстань характеризує відносне затишшя, хоча документи свідчать про різні форми протестів.

Польський уряд вважав, що йому вдалося встановити «золотий спокій» на українських землях, але він недооцінив потенційної енергії вільнолюбивого українського народу, його прагнення до власного державного життя.

**Учитель.** Установіть хронологічні межі періоду «золотого спокою»



## 2.5. Опришківство

### Повідомлення учителя

Осторонь національно-визвольної боротьби українського народу не залишалися й західно-українські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний та національно-визвольний рухи відбувалися у формі *опришківства*.

Уперше в документах опришків згадуються 1529 р. Як Запорозжя на східних землях, так Карпати на західних були опорним пунктом поборників свободи. Саме туди, у гори, тікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спускалися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно, зазвичай, роздавали бідноті.

Опришків підтримувало місцеве населення, їхня партизанська тактика з раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери).

Серед ватажків опришків відомі М. Гатала, Г. Кардаш, С. Солінка, В. Чепець та ін. Оскільки опришківство мало антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни інших

національностей — молдавани, поляки, словаки й угорці.

### Словникова робота

**Учитель.** Визначте зміст поняття «рух опришків».

### Робота з картою

**Учитель.** Покажіть на карті територію поширення руху опришків.

## 3. Козацько-селянські повстання: причини поразок, наслідки та історичне значення

### Робота з джерелами

**Учитель.** Ознайомтесь з наведеними текстами. Аргументуйте справедливість або хибність оцінок істориків (додаток 3 на с. 20).

### Робота з таблицею

**Учитель.** Опрацюйте таблицю 4 й визначте причини поразок, наслідки та історичне значення козацько-селянських повстань.

## IV. Систематизація та узагальнення знань, умінь і навичок

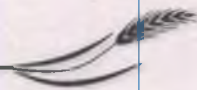
### Бесіда

— Назвіть передумови козацьких повстань.

Таблиця 4

Козацько-селянські рухи 20—30-х років XVII ст.

Причини поразок	Наслідки повстань	Історичне значення
<ul style="list-style-type: none"> <li>• соціальна неоднорідність козацтва;</li> <li>• суперечності між реєстровцями й запорожцями, угодівська позиція реєстровців;</li> <li>• стихійність руху;</li> <li>• локальність території;</li> <li>• військова перевага польської армії</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• демографічні втрати. Ліквідуючи повстання, каральні загони безжалюдно винищували не тільки безпосередньо його учасників, але й мирне населення — жінок, дітей, старих. Козаки, міщани та селяни масово тікали на територію Росії, переважно на Дон і Слобожанщину, де їх не могла дістати шляхта;</li> <li>• козаки мусили передати полякам артилерію, корогви, булави, усі військові відзнаки;</li> <li>• козацтво було позбавлене самоврядування. На чолі його відтепер стояв не виборний гетьман, а спеціальний комісар, призначений королем; полковниками могли бути лише польські офіцери;</li> <li>• суворо обмежувалася територія розселення козацтва: той, хто спробував би без дозволу піти на Запорізьку Січ, підлягав страті;</li> <li>• козаків, не внесених до реєстру, оголошували кріпаками;</li> <li>• посилилося національно-релігійне протистояння (зросли панщина, побори з містян, утиски православних);</li> <li>• на Дніпрі було відбудовано фортецю Кодак;</li> <li>• в Україні постійно перебувало велике польське військо;</li> <li>• подальша колонізація українсько-російського порубіжжя, формування Слобідської України</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Козацько-селянські рухи 20—30-х років XVII ст., ставши новим етапом національно-визвольної боротьби українського народу, сприяли: по-перше, консолідації українства, по-друге, формуванню його національної свідомості</li> </ul>



- Охарактеризуйте причини повстань.
- Назвіть дати найбільших повстань.
- Чому козацько-селянські повстання зазнали поразки?
- Перелічіть наслідки повстань.

**V. Домашнє завдання**

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.

2. Скласти ребуси, зашифрувавши прізвища ватажків повстань.
3. Заповнити *таблицю 5*.

*Творче завдання (на вибір).*

1. Ви — польський шляхтич, опишіть у листі до рідних події «Тарасової ночі».
2. Ви — іноземний мандрівник, опишіть свої враження від фортеці Кодак.

Таблиця 5

**Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.**

	Повстання М. Жмайла	Повстання Т. Трясила	Повстання І. Сулими	Повстання П. Павлюка, Д. Гуні, Я. Остриниці
Передумови				
Причини				
Привід				
Основні події				
Результати				
Наслідки				
Історичне значення				

Додаток 1

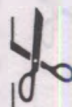
**Із поеми «Тарасова ніч» Тараса Шевченка**

**Завдання**

- Прочитайте уривок із поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч».
- Якими засобами Т. Шевченко описав лицарську мужність козаків, масштабність їхньої перемоги?

«...Зібрав Тарас козаченьків —  
 Поради прохати:  
 „Отамани товариші,  
 Брати мої, діти!  
 Дайте мені порадоньку,  
 Що будем робити?  
 Бенкетують вражі ляхи —  
 Наше безголов'я”.  
 „Нехай собі бенкетують,  
 Нехай на здоров'я!  
 Нехай, кляті, бенкетують,  
 Поки сонце зайде,  
 А ніч-мати дасть пораду, —  
 Козак ляха знайде”.  
 Лягло сонце за горою,  
 Зірки засіяли,  
 А козаки, як та хмара,  
 Ляхів обступали.  
 Як став місяць серед неба,  
 Ревнула гармата;  
 Прокинулись ляшки-панки —

Нікуди втікати!  
 Прокинулись ляшки-панки,  
 Та й не повставали:  
 Зійшло сонце — ляшки-панки  
 Покотом лежали.  
 Червоною гадюкою  
 Несе Альта вісти,  
 Щоб летіли крюки з поля  
 Ляшків-панків їсти.  
 Налетіли чорні крюки  
 Вельможних будити;  
 Зібралось козачество  
 Богу помолитись.  
 Закрякали чорні крюки,  
 Виймаючи очі;  
 Заспівали козаченьки  
 Пісню тієї ночі, —  
 Тієї ночі кривавої,  
 Що славною стала  
 Тарасові, козачеству,  
 Ляхів що приспала...»



**Андріан Кащенко. Над Кодацьким порогом (уривок)****Завдання**

Прочитайте текст та дайте відповідь на запитання:  
— У чому виявився талант І. Сулими як полководця?

**Текст**

Сулима, лишивши козаків у діброві, сам із курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої Могили він дуже добре розглянув вежі й вали Кодака й зрозумів, що зі степу неможливо наблизитися непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з іншого — попід скелями Дніпра. Він наказав робити драбини, рубати чагарник і в'язки в'язати. У кожного козака за плечима була в'язка хмизу, а на кожну півсотню одна драбина. Рушили до фортеці. У Кодаку стояв тоді полк жовнірів під командуванням француза полковника Маріона. Ніч. Усі спали. Тільки вартові перегукувалися. З поля Сулима тільки три сотні козаків поставив, щоб переймати втікачів. За сигналом (пугували сичі) у рівчаки полетіли в'язки хмизу, і кожен курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Вартові не могли зрозуміти, що робиться за окопом. Коли вибухнув перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й посунули на шанці. Тепер козаки вже не таїлися, навколо Кодака збилася буча. Стріляли у вартових, тягли драбини до стін, рубали сокирами засіки, палили хмиз, щоб підпалити засіки.

**Додаток 3****Українські історики про Козацько-селянські війни 90-х рр.  
XVI ст. — 20—30-х рр. XVII ст.****Завдання**

Ознайомтесь із наведеними текстами. Аргументуйте справедливість або хибність оцінок істориків

**Текст 1**

«Чим можна пояснити політичну безпорадність під час перших козацьких війн аж до Визвольної війни Б. Хмельницького? Політична неповноцінність козацтва була закладена в нього генетично. За походженням воно було дрібним військовим станом, який тривалий час вперто боровся лише за право... служити котромусь із сюзеренів. Маючи велику військову силу, козацтво врешті-решт змусило володарів навколишніх держав рахуватись із собою, хоча заплачена за це ціна була неспівмірна з отриманим результатом. Але на більше, ніж на самоутвердження в ролі законно визнаної військової корпорації воно так і не піднялося. Козацтво не змогло (за винятками окремих осіб з його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України».

(С. Леп'явко «Козацько-селянські війни 90-х рр. XVI ст.».)

**Текст 2**

«Дві хвили козацько-селянських повстань, що прокотилися українськими землями упродовж 90-х рр. XVI ст. — 20—30-х рр. XVII ст. закінчилися поразками. Основними причинами невдач були стихійність, неорганізованість, недосконале озброєння повстанців, локальний характер дій, малочисельність повстанців, протиріччя між козацькою старшиною і рядовим козацтвом, незгодженість дій реєстрового та нереєстрового козацтва, нечіткість програмних установ, гнучка політика польського уряду, спрямована на розкол лав повстанців».

(О. Бойко «Історія України»)

Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю  
Українська народна пісня

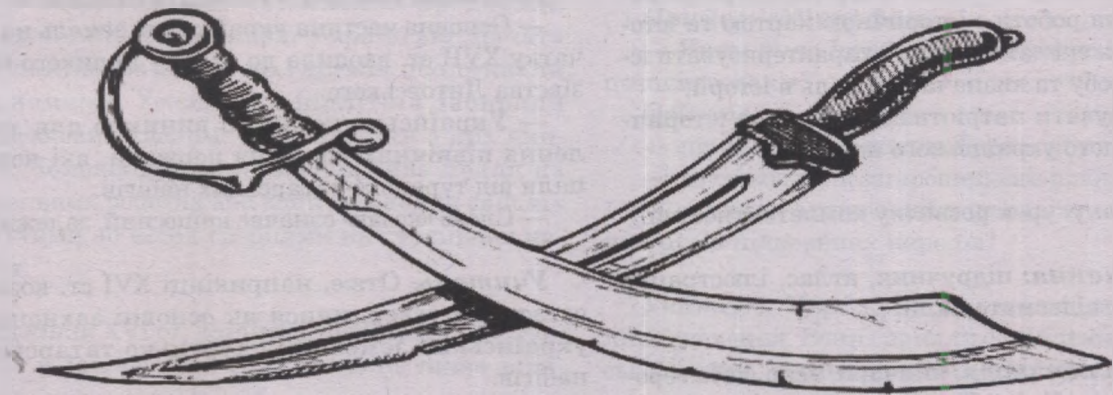
**Завдання**

Опрацюйте текст народної пісні і дайте відповіді на запитання.

- Якими художніми засобами змальовано неприступність фортеці Кодак та мужність козаків?
- Як невідомий автор обґрунтовує причини козацького невдоволення?
- У чому виявляється історична достовірність зображуваних подій у народній пісні?

Не схотіли пани-ляхи  
Попустити й трохи,  
Щоб їздили в Січ бурлаки  
Та й через пороги, —  
Спорудили над Кодаком  
Город-кріпосницю  
Ще прислали в Кодак військо,  
Чужу-чужаницю.  
Їде бурлак чи комишник  
Порогом-водою,  
Його лове чуже військо  
Й оддає в неволю.  
Зажурились запорожці,  
Що нема їм волі  
Ні на Дніпрі,  
Ні на Росі,  
Ні в чистому полі.  
Обізвався серед Січі  
Курінний Сулима:  
«Гей, давайте, хлопці, зварим  
Вражим ляхам пива!»  
Обізвавсь Павлюк-хорунжий:  
«Допомоги дати!  
Щоб ту людську перепону  
Нащент зруйнувати!»  
Добре Павлюк та Сулима

Ляхів частували —  
Військо вибили доценту,  
Кодак зруйнували.  
Як зачув це Конецпольський,  
Зібрав своє військо,  
Обступили пани-ляхи  
Всю Січ Запорізьку.  
А ще й взяв той Конецпольський  
З козаків данину —  
Хорунжого Павлюка  
Ще й Павла Сулиму.  
Та й повезли ж у Варшаву  
Павлюка й Сулиму  
Та й на тяжку муку-кару,  
Всім ляхам на диво.  
Наробили вражі пани  
У Варшаві дива.  
Як помирав на майдані  
Курінний Сулима.  
А Павлюк, на диво шляхті,  
Жив-здоров лишився,  
Бо Замойко Хома, писар.  
За його вступився.  
Повернувсь Павлюк додому,  
У Січ Низовую.



Ігор КОЛЯДА,  
доктор історичних наук, професор,  
Павло ЮРЧИШИН, магістрант  
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова